

МОВОЗНАВСТВО

В.Г. Рогожа*

ПОРЯДОК СЛІВ У ВИСЛОВЛЕННЯХ З ЕКСПРЕСИВНО-ВОЛЬОВОЮ МОДАЛЬНІСТЮ В ТЕКСТАХ КОДЕКСІВ УКРАЇНИ

Законодавчий жанр формує стереотипні синтаксичні конструкції, уникаючи можливих варіантів висловлення, які б породжували неоднозначність сприймання, розуміння тексту. У зв'язку з цим порядок слів підпорядковується головному принципу жанру — думка повинна бути висловлена чітко, з урахуванням усіх причинно-наслідкових зв'язків між повідомлюваними фактами, кожна стаття кодексу допускає тільки одне тлумачення. Тому в текстах кодексів функціонують лінійно-динамічні структури з об'єктивним, стилістично нейтральним порядком розташування: "вихідна синтагма + основна синтагма"¹.

Однак така проста ситуація не є абсолютно типовою. Частіше смислові відношення між реченнями — пунктами статті кодексу — виступають у значно складнішому вигляді, оскільки кожен такий пункт має свою завершену синтаксично-смислову силу, що відповідає комунікативному завданню.

Мовна організація волевиявлення писемної форми текстів кодексів залежить "від семантики і форми волюнтатива"², тому вона завжди вимагає не стільки психічних, скільки психолінгвістичних мовотворчих зусиль, зумовлених комунікативним завданням, яке ініціатор мовної діяльності ставить перед собою. Таку потребу виконує "волюнтативна функція мови"³, покликана не лише виражати думку, але й передавати почуття, волю. Вираження волі (наказ, вимога, дозвіл, заборона і т. ін.) не існує без емоційно-експресивного імпульсу. Тексти кодексів, передаючи волю колективного суб'єкта, всього суспільства, не мають емоційного вияву, але, на нашу думку, не позбавлені експресії — сили вираження, вияву яких-небудь почуттів, переживань і т. ін., виразності⁴.

Право як засіб регулювання поведінки людей, владного впливу на волю і свідомість, звертається в першу чергу не до почуттів і уявлень людини, а до її волі і розуму⁵. Отже, експресія мови права — це підсилення виразності, збільшення впливу сили сказаного, це все, що робить юридичну мову більш дієвою, що спонукає адресата виконувати волю адресанта. Експресія — це засоби мови, які своєю точністю і чіткістю роблять мову виразною, впливовою. Що переконливіші факти, конкретніша інформація, точніше підібрані слова та доцільніше визначено їх порядок у реченні для матеріалізації думки, то більш незаперечна їх сила, що сильніша воля законодавця, то відчутніший категоричний вплив її вияву на людину.

© Рогожа В.Г., 2006

* в.о. доцента кафедри мовознавства Хмельницького університету управління та права, кандидат філологічних наук

¹ Сучасна українська літературна мова: Стилістика / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К., 1973. — С. 458-459.

² Чабаненко В.А. Основи мовної експресії. — К.: Вища школа, 1984. — С. 28.

³ Там само.

⁴ Словник української мови / Ред. колегія І.К. Білодід (голова) та ін. АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. — К.: Наук. думка, 1970-1980. — Т. II.

⁵ Язык закона / Под ред. А.С. Пиголкина. — М.: Юрид. лит., 1990. — С. 18.

Розглянемо експресивно навантажені типи висловлень у текстах кодексів України.

Експресія або виразність — може бути притаманна юридичним актам, коли вони несуть у собі додаткове стилістично-вольове навантаження, зумовлене імперативністю правових норм. Це дає підставу говорити про явище стилізації, за якого відтворюються жанрові мовні ознаки, характерні для законодавчого стилю. Для стилізації необхідно знати, відчувати норми функціонального стилю, до якого належить створюваний текст, тобто внутрішні закони його організації, а також норми того стилю, який виступає зразком і засобом стилізації⁶. Так, особливості композиції статті спонукають законодавця з метою увиразнення змісту відтворити її назву в самому прочитанні тексту, як правило, у першій частині, у темі. Рема розкриває суть теми, а отже, й назви статті: *Стаття 24. Резервний фонд бюджету 1. Резервний фонд бюджету / формується для здійснення непередбачених видатків ...* (Бюджетний кодекс України⁷ (далі — БК України). — Ст. 24). Іноді назва статті може бути відтворена в ремі. Така ситуація знову ж таки зумовлена будовою статті: може бути передбачена тоді, коли кожен наступний пункт статті доповнює зміст першого, пояснює його рему і в цілому розкриває суть статті, а отже, і її назви: *Стаття 31. Таємні видатки 1. Державний бюджет України має містити пояснення всіх видатків, / за винятком видатків, що пов'язані з державною таємницею (таємних видатків). 2. Таємні видатки, передбачені на діяльність органів державної влади, в інтересах національної безпеки включаються до Державного бюджету України без деталізації. 3. Контроль за проведенням таємних видатків здійснюється ... 4. Звіти про проведені таємні видатки розглядаються ... 5. Окремі звіти про проведені таємні видатки розглядаються ... (ст. 31 БК України)*. Крім того, у рематичній позиції перебувають підпункти статті: *Стаття 29. Склад доходів Державного бюджету України 1. Доходи Державного бюджету України / включають: 1) доходи ..., що отримуються відповідно до законодавства про податки, збори і обов'язкові платежі ...; 2) гранти і дарунки у вартісному обрахунку; 3) міжбюджетні трансферти з місцевих бюджетів (ст. 29 БК України)*.

Виразність змісту статті підсилюють найрізноманітніші лексико-граматичні засоби модальності: модальні модифікатори, морфологічний арсенал часток, прислівників прикметникового походження, прості та складні синтаксичні конструкції з відповідним модальним навантаженням та ін. (їх виділив в окремий лексико-граматичний розряд і докладно описав на матеріалі російської мови В. Виноградов)⁸.

Належне місце поруч із ними відведемо порядку слів, який виконує роль стилістичного засобу. Цей процес відбувається тоді, коли змінюються норми словопорядку, характерні експресивно нейтральному висловленню, тобто при порушенні об'єктивного порядку слів. Об'єктивно розгортається думка від висхідного етапу — теми, до нового повідомлюваного етапу — реми (Т-Р). Такий порядок слів є прямим і стилістично нейтральним. Суб'єктивний порядок слів виникає тоді, коли порушується логічна послідовність у висловленні: коли рема передує темі (Р-Т); коли прямий порядок слів змінюється на дистантний, за якого частини одного компонента актуального членування (частини теми чи частини реми) відокремлені одна від одної іншим компонентом актуального членування (Т-Р-Т або Р-Т-Р): *Про прийняте рішення / заявнику негайно / надсилається повідомлення (Кримінально-процесуальний кодекс України⁹ (далі — КПК України). — Ст. 52¹) — (Т-Р-Т)*.

Отже, виникає суб'єктивний порядок слів, або інверсія. "Іноді суб'єктивні оцінки висловленню надають зміною порядку слів"¹⁰. Саме інверсований порядок слів надає висловленню

⁶ Українська мова: Енциклопедія. — К.: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2000. — С. 599.

⁷ ОВУ. — 2001. — № 29. — Ст. 1291.

⁸ Виноградов В.В. О категории модальности и модальных словых в русском языке // Избранные труды: Исследования по русской грамматике. — М., 1975. — С. 53-87.

⁹ ВВР УРСР. — 1961. — № 2. — Ст. 15.

¹⁰ Українська мова: Енциклопедія. — С. 338.

експресивних відтінків. “Кожен комунікативний варіант речення може утворити відповідний йому за актуальним членуванням експресивний варіант”¹¹.

У текстах кодексів інверсія виникає: а) коли змінюється об’єктивна послідовність компонентів актуального членування; б) коли змінюється послідовність компонентів не актуалізованого словосполучення (не порушуючи порядку “тема — рема”).

У текстах кодексів розрізняємо прямий порядок слів з експресивно-нейтральною модальністю, модальність прямого порядку слів з відтінком вольової експресії, модальність інверсованого порядку слів як нейтрально зумовленого та модальність зворотного порядку слів з відтінком вольової експресії.

У реченнях з об’єктивним (прямим) порядком слів спостерігається експресивно-нейтральна модальність, за якої тема виокремлюється незначним підвищенням тону, а рема — зниженням. Модальність прямого порядку слів з відтінком вольової експресії спостерігається в реченні, організованому однією предикативною одиницею, коли прямий порядок у відповідному контексті чи при порушенні традиційного, умовного порядку (наприклад, зворотного), виявляється інверсованим. Членування на компоненти у таких реченнях відповідає схемі Т-Р, в такому випадку виразаються модальне значення процесуальної дії: 1. **Злочин / визнається** вчиненим на території України, якщо його виконавець або хоча б один із співучасників діяв на території України (Кримінальний кодекс України¹² (далі — КК України) — Ст. 6). 2. Повторним **визнається злочин**, / вчинений особою, яка раніше вчинила будь-який із злочинів ... (ст. 185 КК України). 1. **Покарання** у виді позбавлення волі / **призначається** неповнолітньому ... (ст. 102 КК України). 2. **За правилами** ... / **призначається покарання**, якщо після постановлення вироку в справі буде встановлено, що засуджений винен ще і в іншому злочині ... (ст. 70 КК України). У кожному першому реченні прямий порядок слів зумовлений не стільки граматичними правилами сполучення компонентів, скільки вольовим бажанням мовця, тому що більш звично сприймається непрямий порядок (речення 2). Логічний наголос на одному з компонентів такого сполучення є виразником модальності: з одного боку, контекст допомагає наголосом виразити підмет; з іншого — постпозиція присудка визначає його можливість приймати на себе логічний наголос.: **Нагляд** за додержанням законів ... / **здійснюється** Генеральним прокурором України ... (ст. 25 КПК України). **Організатор, підбурювач та пособник** / **підлягають** кримінальній відповідальності ... (ст. 29 КК України). Припустимість прямого порядку слів може бути зумовлена контекстом, особливим завданням інформації, волею законодавця, бо все ж інверсований порядок більш звичний: **Генеральним прокурором України здійснюється / нагляд** за додержанням законів; **Кримінальний відповідальності підлягають / організатор, підбурювач та пособник**. Усе це в такому варіанті, безперечно, буде ілюструвати модальне відношення до самої форми організації висловлення, а прямий порядок слів у такому випадку буде модально інверсований.

Модальність зворотного порядку слів як нейтрального контекстуально чи ситуативно зумовлена, визначена стилістичними особливостями та підпорядкована традиціям викладу, зрештою, формальним нормам побудови висловлення. При цьому наявність модальних модифікаторів необов’язкова. У таких реченнях порядок слів з препозитивним присудком сприймається як традиційний, нейтральний, бо й поділ на комунікативні частини — узвичаєний: Т-Р, виразаються модальне значення реальності перебігу подій: **При накладенні стягнення / враховуються характер** вчиненого правопорушення, **особа** порушника, **ступінь** його вини, **майновий стан** ... (Кодекс України про адміністративні правопорушення¹³ (далі — КУпАП) — Ст. 33); **Законодавством України / можуть бути передбачені** й інші **випадки** припинення права користування надрами (Кодекс України про

¹¹ Ковтунова И.И. Современный русский язык: Порядок слов и актуальное членение предложения. — М.: Просвещение, 1976. — С. 92.

¹² ОВУ. — 2001. — № 21. — Ст. 920.

¹³ ВВР УРСР. — 1984. — Додаток до № 51. — Ст. 1122.

надра¹⁴ (далі — КУпН) — Ст. 26); На території порту / **можуть діяти підприємства та організації** всіх форм власності ... (Кодекс торговельного мореплавства України¹⁵ (далі — КТМ України) — Ст. 73); До екіпажу судна / **входять капітан, інші особи** командного складу і суднова **команда** (ст. 49 КТМ України); При задоволенні заяви про визнання акта недійсним в резолютивній частині вказується / ... чи **визнається акт** недійсним повністю або частково (Господарський процесуальний кодекс України¹⁶ (далі — ГПК України) — Ст. 84); Перед тим, як постановити вирок, / **відбувається нарада** суддів під керівництвом головуючого (ст. 325 КПК України); Завданнями кримінального судочинства / **є охорона** прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб ... (ст. 2 КПК України). Навпаки, вольове переставлення підмета в препозицію створює дисонансову ситуацію, пор: **Охорона** прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб / завданнями кримінального судочинства. Для підсилення смислової значущості процесуальності дії використовується відповідний порядок слів: предикату надається особливого стилістичного забарвлення, що супроводжується переміщенням логічного наголосу та зміною інтонації.

І все ж стилістичні особливості юридичного тексту зумовлюють традиційні варіанти порядку слів — (Т-Р): Кримінальна справа / **розглядається в тому суді, в районі діяльності якого вчинено злочин** (ст. 37 КПК України). У цьому прикладі порядок слів вважається закономірним, звичним. Його зміна — вираження вольової експресії, модальності.

Модальна інверсія з вольовим відтінком експресії спостерігається, коли необхідно підкреслити особливу значущість дії, її семантики, що й спонукало організатора мовного процесу — законодавця — винести дієслово на незвичне для синтаксичної будови місце — під логічний наголос. У реченнях із зворотним порядком слів рема, виявившись у незвичній для неї препозиції, виділяється підсиленням (емфатичним) наголосом, а тема вимовляється зниженим тоном і майже без наголосу. Такий інверсований порядок слів разом із незвичним інтонаційним оформленням надає висловленню експресивного забарвлення. Пор.: **Проектування і будівництво населених пунктів, промислових комплексів та інших об'єктів без попереднього геологічного вивчення ділянок надр / — забороняється** — (Т-Р). **Забороняється** / проектування і будівництво населених пунктів, промислових комплексів та інших об'єктів без попереднього геологічного вивчення ділянок надр ... (ст. 58 КУпН) — (Р-Т). Два висловлення однаково лексично навантажені, але з різним порядком слів тоді можуть протиставлятися як нейтральне та стилістично марковане, коли вони тотожні за змістом, тобто не відрізняються за членуванням на комунікативно значущі частини. Крім того, порядку слів при інверсії „допомагає” відповідна інтонація, характерна для експресивного висловлення: **Не визнається неправомірним** / копіювання зовнішнього вигляду виробу або його частин (Господарський кодекс України¹⁷ (далі — ГК України) — Ст. 33); **Не допускається** / внесення пропозицій щодо змін до прогнозу податкових надходжень (ст. 40 БК України); **Не підлягає відшкодуванню** / вартість майна членів екіпажу, які винні в аварійній морській події (ст. 56 КТМ України).

Розгляд актуального членування і порядку слів у такого типу реченнях доводить, що інверсія та стилістична маркованість речень виникають унаслідок зміни послідовності слів як компонентів актуального членування, а не як членів речення: **Тільки у виняткових випадках за ухвалою суду / свідків можна не допитувати і викликати знову** (Цивільний процесуальний кодекс України¹⁸ (далі — ЦПК України) — Ст. 176). У цьому прикладі група присудка традиційно закінчує речення, і все ж це інверсія, оскільки з допомогою емфатичного наголосу увиразнюється модальне значення поширеної обставини — реми, таким чином підкреслюється експресивність висловлення. Крім того, додатковим

¹⁴ ВВР. — 1994. — № 36. — Ст. 340.

¹⁵ ВВР. — 1995. — № 47. — Ст. 349.

¹⁶ ВВР. — 1992. — № 6. — Ст. 56.

¹⁷ ВВР. — 2003. — № 18. — Ст. 144.

¹⁸ ВВР. — 2004. — № 40-41. — Ст. 492.

засобом підсилення модального значення конкретизації ситуації є частки *тільки, лише*, які увиразнюють рему висловлення: *Лише у випадках, встановлених цим Кодексом та іншими законами України, / митниця не має права застосувати всі чи окремі заходи щодо здійснення митного контролю Митний кодекс України¹⁹ (далі — МК України) — Ст. 34*). Рема, переміщена в препозицію з допомогою модального слова, набуває окреслень головної комунікативної частини, передбачаючи в такому разі більш конкретний контекст, що сприяє реалізації саме цієї інформації про місце факту і дії.

Можливі й інші варіанти використання модальних засобів з метою окреслення меж теми і реми. Так, непрямий порядок компонентів актуального членування створюється синтаксичними конструкціями — відокремленими зворотами — як засобом виділення комунікативного центру. При цьому увиразнюється смислова модальність складників висловлення: *Розглянувши справу про адміністративне правопорушення, / орган (посадова особа) виносить постанову по справі (ст. 283 КУпАП); Ознайомившись з висновком експерта, / слідчий має право допитати експерта з метою одержання роз'яснення або доповнення висновку (ст. 201 КПК України); Встановивши факт фіктивного банкрутства, тобто фактичну платоспроможність боржника, / суд відмовляє боржникові у задоволенні заяви про визнання банкрутом ... (ст. 215 ГК України); Крім випадків, передбачених у статті 320 цього Кодексу, / відповідальність за заподіяння ядерної шкоди несе виключно оператор ядерного судна (ст. 315 КТМ України)*. Такий експресивно-вольовий порядок складових актуального членування сприймається традиційно і є стилістичною особливістю законодавчих актів.

Інверсований порядок слів може виникнути й тоді, коли тема і рема не міняються місцями, але порушується послідовність членів речення у складі реми: *З дня поновлення провадження / перебіг процесуальних строків продовжується (ст. 52 ГПК України)*. При цьому увиразнюється модальне значення предмета дії. У реченнях з непрямым порядком слів і з нейтральною модальністю присудок у ремі перебує підмету. Однак порядок слів не можна мислити лише як місце підмета і присудка в реченні. Якщо думка матеріалізована граматичними одиницями контекстуально зумовлена і сприймається відповідно до традицій мови, такий порядок слів буде звичний.

Компоненти актуального членування можуть розташовуватись дистантно, при цьому наголос рухається разом із ремою: *Матеріали / про застосування заходів безпеки щодо осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, для ознайомлення зазначеним особам / не пред'являються (ст. 217 КПК України); Право / вибирати підсудність між кількома судами, яким підсудна справа, / має позивач (ст. 128 ЦПК України)*. У тому разі, коли дистантно розміщені частини реми, більш сильний наголос припадає на першу частину реми, менш сильний — на кінець речення, при цьому сильна позиція початку реми увиразнює модальність процесуальної ознаки та її суб'єкта.

Аналіз текстів кодексів стосовно порядку розташування слів свідчить, що найбільш типовим виявом вольової експресії є модальність прямого порядку слів, яка увиразнює процес, дію, перебіг подій. Модальність непрямого порядку слів зумовлена самим контекстом. Хоча матеріалізовані ознаки модальності часто відсутні, проте сама будова висловлення виправдовує відповідний порядок слів, при якому суб'єкт, як правило, потребує уточнення контексту. Модальність таких речень підпорядкована самому тексту, стилю викладу і відповідає тому комунікативному завданню, яке ставить законодавець. Ось чому в мові кодексів узвичаєно сприймаються і речення з прямим порядком слів, і речення з непрямым порядком слів.

Модальна інверсія вимагає обережного застосування, оскільки її невдале використання може призвести до перекручення змісту статті закону.

Стаття рекомендована кафедрою мовознавства Хмельницького університету управління та права (протокол № 8 від 12 квітня 2006 року)

¹⁹ ВВР. — 2002. — № 31. — Ст. 1444.